

**Biblioteca ASTRA,
Corpul B**

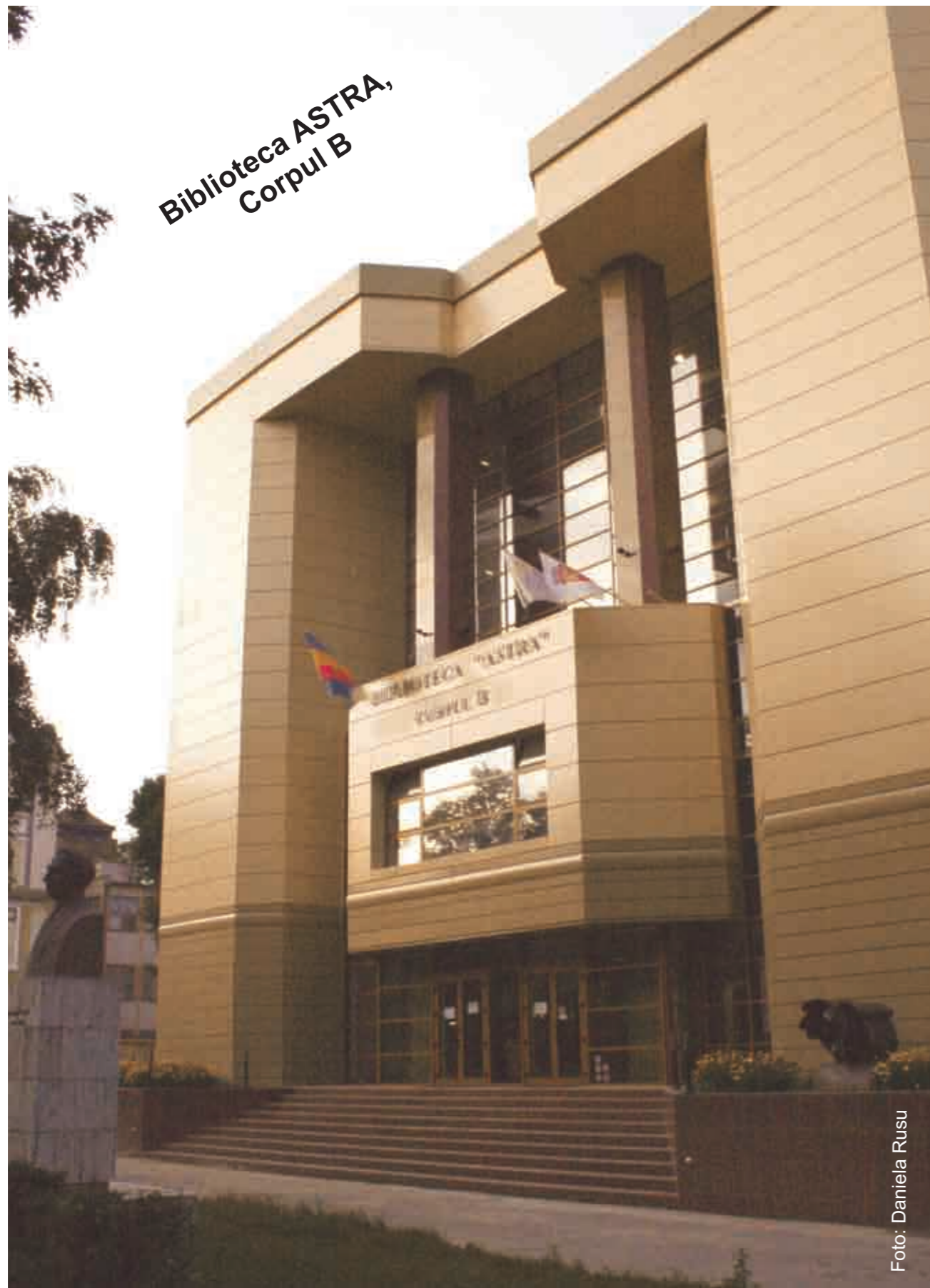
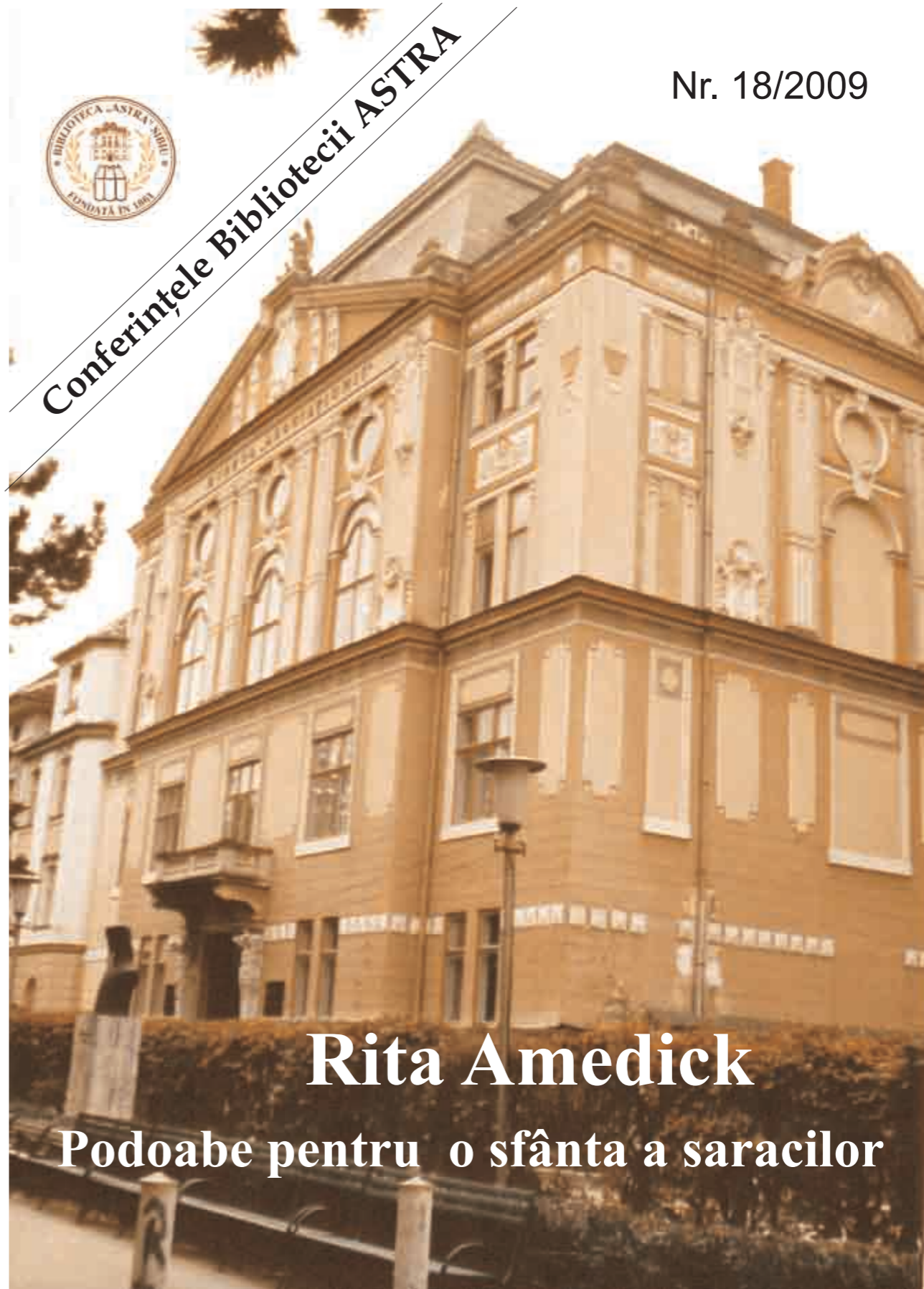

Foto: Daniela Rusu

Conferințele Bibliotecii ASTRA

Nr. 18/2009

Rita Amedick

Podoabe pentru o sfânta a saracilor

BIBLIOTECA JUDEȚEANĂ ASTRA SIBIU

Conferințele Bibliotecii ASTRA

Rita Amedick: Podoabe pentru o sfântă a săracilor

Coordonatorul colecției: **Onuc Nemeș-Vintilă**
Tehnoredactare computerizată: **Ioana Butnaru**
Grafică copertă: **Daniela Rusu**
Lucrare realizată la tipografia Bibliotecii ASTRA
Tiraj: 50 exemplare

*Versiunea în format electronic a conferinței se află la Biblioteca ASTRA,
Compartimentul Colecții Speciale*

BIBLIOTECA JUDEȚEANĂ ASTRA SIBIU
Str. George Barițiu, nr. 5/7
550178 Sibiu/România

Tel: +40 269 210551
Fax: +40 269 215775
Internet: www.bjastrasibiu.ro
E-mail.: bjastrasibiu@yahoo.com

ISSN: 1843 - 4754

Rita Amedick

Date bio-bibliografice

Rita Amedick studied Classical, Prehistoric and Medieval Archeology and Ancient History at Göttingen and Marburg, where she wrote her doctoral thesis on sculpture of the early Roman Empire (1985). Afterwards she worked for the Corpus der Antiken Sarkophagreliefs, publishing a volume on sarcophagi with depictions of roman "vita privata" (1991). Her interest in ancient iconography resulted in the publication of articles on various subjects, from bucolic imagery to mythological subjects and ancient *ekphrasis*. She is now Reader in Classical Archeology at the Universities of Göttingen and Marburg.

Rita Amedick a studiat Istorie Antică și Arheologie Clasică, Preistorică și Medievală la Göttingen și Marburg, unde și-a redactat teza de doctorat despre sculptura în Imperiul Roman timpuriu (1985). După aceea a lucrat pentru Corpus der Antiken Sarkophagreliefs, publicând un volum despre picturile de pe sarcofage reprezentând „vita privata” romană (1991). Din interesul ei pentru iconografia antică au rezultat articole publicate pe diverse teme, de la imaginarul idilic la subiecte mitologice și *ekphrasis* antic. Este acum profesor de Arheologie Clasică la Universitățile din Göttingen și Marburg.

Din această serie au apărut conferințele ținute de:

Octavian Paler
Constantin Noica
Horia Bernea
Rodica Braga
Mircea Braga
Ion Agârbiceanu (*restituiri vol. I, vol. II*)
(1a) Inaugurarea Bibliotecii ASTRA, Corpul B, 1 ianuarie 2007
Pr. acad. Mircea Păcurariu
Ioan Lupaș
Victor V. Grecu
Antonie Plămădeală
Giovanni Ruggeri
Dorli Blaga
George Banu

Conferințe pregătite pentru editare:

Eginald Schlattner
Joachim Wittstock
Nora Iuga
Liliana Ursu
Iuliu Paul

Expoziția „Podoabe pentru o sfântă a săracilor/Juwellen für eine Heilige der Armen; Geme de la relicvariul Sfintei Elisabeta din Marburg/Gemmen vom schrein der Hl. Elisabeth în Marburg” a fost găzduită de Biblioteca ASTRA, corpul B, parter, în perioada 3-31 octombrie 2008. Expoziția a fost onorată de Excelența Sa Jean Pierre-Rollin, consul general al Republicii Germania în România.

Au rostit alocuțiuni: prof. univ. dr. Werner Schaal, președintele Universității „Lucian Blaga” Sibiu, dr. ing. Rodica Volovici, directorul Bibliotecii Universității „Lucian Blaga”, Manfred Keller, președintele Asociației de prietenie „Marburg-Sibiu”, Onuc Nemeș-Vintilă, directorul Bibliotecii ASTRA.

În deschiderea expoziției flautiștii Cristina Bojin și Sebastian Frățilă de la Filarmonica de Stat din Sibiu au interpretat duete pentru doi flautiști după Sonetele pentru vioară și pian de W.A. Mozart.

Relicvariul Sfintei Elisabeta din Marburg
(detaliu)

Rita Amedick

Podoabe pentru o sfântă a săracilor

Sfintele moaște, adorate în mod special de credincioși, au fost tezaurul cel mai de preț al bisericilor din Evul Mediu. Astfel pentru racle se foloseau materialele cele mai prețioase: aur și argint, perle și giuvaere. Acest lucru este valabil și pentru relicvariul Sfintei Elisabeta, care se află până în zilele noastre în Biserica Sfintei Elisabeta din Marburg. Relicvariul a fost comandat atunci când orașul Marburg se afla în centrul atenției internaționale: la data de 1 mai 1236 osemintele Sfintei Elisabeta au fost ridicate din mormânt pentru a fienerate ca sfinte moaște. La această ceremonie s-a adunat în Marburg o mulțime de necuprins de oameni, printre care și Împăratul Frederic al II-lea, reprezentanți ai marelui cler, ai Ordinului Cavalerilor Teutoni și ai marii nobilimi europene, din care făcea parte Elisabeta, ca fiică a regelui maghiar și a contesei de Turingia.

Elisabeta a ajuns ca văduvă la Marburg, după ce soțul ei Ludovic al IV-lea murise în drum spre Țara Sfântă. Ea și-a petrecut ultimii ani ai vieții ei scurte la Marburg, într-o sărăcie de ea însăși aleasă în calitate de soră de spital. Ea a murit acolo în anul 1231 și a fost înmormântată în capela modestă a spitalului, închinată Sfântului Francisc de Assisi. Pentru pioșenia ei, munca ei plină de sacrificii pentru săraci și bolnavi și pentru minunile care s-au produs la mormântul ei, la insistențele unor puternici susținători, Elisabeta a fost deja canonizată în anul 1235 de către Papa Grigore al XIX-lea.

Se spune că Frederic al II-lea s-a implicat direct în exhumarea osemintelor din mormânt, așezând o coroană pe capul sfintei. Acest gest de

cinstire nu a rămas singular, deoarece în lipsa unui lăcaș demn pentru cultul Sfintei Elisabeta, urma să fie creat un cadru fastuos pentru venerarea acesteia, iar grija pentru aceasta a fost încredințată cavalerilor Ordinului Teuton care se stabiliseră la Marburg. Cu sprijinul landgrafului de Turingia ei au construit o biserică în stilul gotic, stil foarte nou pentru acele timpuri, în care a fost așezat relicvariul ornamentat bogat cu figuri, în plină strălucire aurie, terminat în anul 1249.

Relicvariul Sfintei Elisabeta se aseamănă unei biserici în cruce, în miniatură. Atrag în primul rând atenția figurile lui Hristos și ale Apostolilor, întronați, care decorează una din laturile longitudinale. Pe cordoanele decorative de deasupra Apostolilor poate fi citit crezul.

Alți șase Apostoli sunt reprezentați pe ambele laturi ale nișei mijlocii a celei de a doua laturi longitudinale, în care apare scena crucificării cu Maria și Ioan de-o parte și de alta a crucifixului.

Înspre cel răstignit, pe o cruce de lemn, coboară un înger, ținând o coroană în mâini.

În fundalul frontonului apar două medalioane, care reprezintă, ușor reliefat, Nașterea și Înălțarea Domnului Iisus.

Pe una din laturile înguste tronează Maica Domnului și Împărăteasa Cerească cu Fiul ei în poală.

În partea opusă, pe cea de-a doua latură îngustă, este așezată figura Sfintei Elisabeta. Sfânta Elisabeta din acest ciclu de figuri reprezintă primirea ei în rândul sfinților.

În acest sens se potrivesc podoabele din gema ale relicvariului, care trimite la Ierusalimul ceresc, descris în Apocalipsa lui Ioan: jasp, safir, calcedon, smarald, sardonix, sard, crisolit, beril, topaz, crisopras, hiacint și

ametist, geme care reprezintă fundamentul zidurilor Ierusalimului ceresc, porțile sale fiind perle. În interior tronează Iisus ca Stăpân al lumii.

Pe suprafețele acoperișului laturilor longitudinale sunt reprezentate în opt câmpuri reliefate scene din viața Sfintei Elisabeta. Primul relief arată cum Ludovic al IV-lea preia crucea de la episcopul Conrad al II-lea de Hildesheim, obligându-se astfel să participe la cruciadă. Episcopul este însoțit de un cleric, iar landgraful de un membru al suitei.

Al doilea relief arată despărțirea lui Ludovic de Elisabeta, la plecarea sa în cruciadă. Soții se îmbrățișează iar cei doi însoțitori ai lor exprimă prin gesturi elocvente durerea lor.

Cel de-al treilea relief reprezintă primirea cruciaților care îi aduc Elisabetei osemintele soțului ei Ludovic al IV-lea mort în timpul cruciadei. Văduva stă la stânga, sub bolta unei porți și preia de la unul din cei doi războinici veniți din partea dreaptă inelul de sigiliu al soțului ei, drept dovadă a morții sale. Osemintele soțului apar în exteriorul desăgii de pe spatele calului.

Relieful din extrema stângă a părții crucificării arată pentru prima dată una din faptele bune ale Elisabetei. Ea stă din nou sub bolta unei porți și îmbracă un sărac aplecat, având mâinile împreunate în rugăciune. O femeie care a primit deja un dar poartă piesa de îmbrăcăminte pe un braț, pe celălalt ridicându-l cu un gest de mulțumire.

Prima scenă de pe partea cu Iisus arată îmbrăcarea Elisabetei cu hainele călugărești gri ale surorilor de spital. Conrad de Marburg stă în fața altarului, ținând veșmântul peste capul Elisabetei care îngenunchează în fața sa, cu mâinile împreunate în rugăciune. O servitoare o ajută să îmbrace veșmântul.

Următorul relief o arată pe Elisabeta la împărțirea unei donații de bani. Ea scoate monezile dintr-o punguță de bani ținută în mâni de o servitoare și le împarte unui grup de săraci cu mâinile întinse, printre care se aflau un bărbat infirm și o femeie cu un copil în fașă.

Pe partea stângă a părții acoperișului este reprezentată hrănirea săracilor. Elisabeta însăși îl hrănește cu lingura pe un bărbat în vârstă, un alt bărbat din spatele ei mănâncă dintr-un bol, în timp ce două figuri din fundal privesc scena.

Ultima scenă reprezintă adăparea însetaților și spălarea picioarelor. Elisabeta stă în genunchi în fața unui bărbat în vârstă care șade și ține un picior de-al său peste lighean. Bărbatul ridică un pahar spre gură, la fel ca și celelalte două figuri din spatele Elisabetei, care sunt serviți de o servitoare.

Relicvariul Sfintei Elisabeta a fost împodobit inițial cu peste 850 de pietre prețioase, multe din ele provenind de la bijuterii vechi. Și astăzi mai există numeroase gеме albastre presărate peste întregul relicvariu, care sunt străpunse în lungime, provenind inițial dintr-un șirag. Alte gеме au servit înainte de fixarea pe relicvariul Sfintei Elisabeta drept pietre de sigiliu; există circa trei duzini de gеме gravate, cu reliefuri. Se presupune că anumite bijuterii provin de la persoane particulare, însă pentru a aduna o asemenea cantitate de pietre prețioase pe un relicvariu, cu siguranță și-au deschis și visteriile bisericesti și princiare casetele de bijuterii.

Deja înainte de a fi aduse la Marburg cele mai multe gеме aveau o vechime de câteva secole. O piatră cu o inscripție etruscă a fost creată în secolul al II-lea î. H. în Italia, reprezentând un satir cu vase de vin.

În perioada Imperiului Roman s-au confecționat pietre de sigiliu, având în relief zeități antice, printre care Jupiter, Marte, Apollo, Hercule, Roma și Fortuna, precum și ființe fantastice și animale.

Unele din gemele de pe relicvariul Sfintei Elisabeta poartă inscripții cu litere grecești, sasanidice și arabe, un indiciu al faptului că o parte din gemele de pe relicvariul Sfintei Elisabeta provin din spațiul mediteranean oriental și din Orientul apropiat. Aceasta deosebește în mod esențial podobeale cu gemele ale relicvariului Sfintei Elisabeta de celelalte relicvarii ale acestei epoci, la care au fost prelucrate în special piese uzuale din regiunile nordice și vestice ale Imperiului Roman. În aceste regiuni, în Evul Mediu, ele au fost găsite adesea în pământ. Numărul neobișnuit de mare de gemele din Orient de pe relicvariul Sfintei Elisabeta se explică prin situația istorică din moment ce cei mai importanți promotori ai venerării Sfintei Elisabeta au participat la cruciade, având astfel acces la bogățiile Orientului.

Mărturii deosebit de impresionate sunt gemele care în epoca cruciadelor au fost prelucrate în Orientul apropiat pentru persoane doritoare din vest, stilul executării continuând tradiția veche orientală, dar unele însemne ale figurilor reprezentate proveneau din Europa de Vest. Astfel, Cel Întronat poartă o coroană pe o gemă dispărută de pe relicvariul Sfintei Elisabeta.

Pe o piesă asemănătoare, provenind dintr-o proprietate particulară, poate fi recunoscut un episcop, prin mitra sa cu două vârfuri. Asemenea insigne reprezentând demnitari laici și clericali nu sunt cunoscute nici din Orientul creștin și nici din cel islamic, ele fiind mijlocite de cruciații din Europa Occidentală către prelucrătorii de gemele din Orient. Pe relicvariul Sfintei Elisabeta au existat mai multe asemenea pietre de sigiliu rare din perioada cruciadelor.

Deja în Antichitate, multe pietre au parcurs o călătorie lungă înainte chiar de a ajunge în atelierul unui șlefuitor de pietre, din moment ce mineralele deosebit de apreciate au existat în număr mic sau deloc în țările din jurul Mării

Mediterane. Câteva din cele mai frumoase și prețioase gеме proveneau din Hinduceș, din India sau Sri Lanka, din Egipt sau Madagascar.

Tot de aici face parte un cristal de stâncă mare, în frontonul de deasupra capului Maicii Domnului, care provine probabil din Swat-Valley, Afganistan. Acesta a fost numit "Karfunkel" (granat) și pare să fi avut proprietatea minunată de a lumina în întuneric.

Odată cu prada cruciadelor au ajuns în perioada de confecționare a relievariului Sfintei Elisabeta numeroasele gеме din Orient în Europa Occidentală. Cel mai mare tezaur a căzut în mâna cruciaților în anul 1204, după cucerirea Constantinopolului. Cavalerii Ordinului Teuton și Frederic al II-lea se aflau și după cruciade în Țara Sfântă. Cadourile diplomatice au constituit o altă posibilitate de a ajunge în posesia unor obiecte de preț din Orient. Surse istorice relatează despre cadouri pe care Frederic al II-lea le schimba cu principii arabi și despre o colecție mare de gеме a împăratului.

Materialele prețioase, așa cum au fost prelucrate pe relievariul Sfintei Elisabeta, și-au schimbat adesea în mod violent proprietarii, astfel relievariul din Biserica Sfinta Elisabeta a trezit tot mereu tentații. În câteva rânduri au fost scoase relicve până când landgraful Philipp I a depus în anul 1539 restul de oseminte ale strămoșei sale într-un loc necunoscut, pentru a opri cultul sfinților în spiritul Reformației. De pe părțile exterioare ale relievariului au fost rupte pe parcursul secolelor, piese individuale din metalul prețios iar pietrele au fost desprinse din montura lor.

Un jaf mai mare, bine documentat, a avut loc în perioada napoloneană. Jerome, regele Westfaliei și fratele lui Napoleon, a ordonat în anul 1810 ca relievariul să fie adus la curtea sa din Kassel. Înainte de transport, Johann Christoph Ullmann, profesorul pentru mineralogie din Marburg, a amprentat cu ceară de sigiliu relieful gemelor. Nemulțumirea crescândă a populației din

Marburg față de transferul relicvariului Sfintei Elisabeta a dus la grăbirea acțiunii din partea comisarilor lui Napoleon. Aceasta explică faptul de ce lui Ullmann i-au scăpat câteva gеме, nefăcând nici notițe după materialul gemelor amprentate. Teama sa că era ultima ocazie de a vedea gемеle în Marburg s-a adeverit: la întoarcerea relicvariului, la sfârșitul perioadei napoleonene, în locul lui din Biserica Sfintei Elisabeta, au lipsit cele mai multe gеме. În ziua de astăzi mai există doar nouă gеме pe relicvariu, alte 27 fiind cunoscute doar din reprezentările de după amprentarea cu ceară de sigiliu ale lui Ullmann și publicate în 1834 de Friedrich Creuzer.

Însă gема cea mai mare și mai prețioasă de pe relicvariul Sfintei Elisabeta, o camee fixată deasupra capului Maicii Domnului, nu mai există. Aceasta nu a fost amprentată de Ullmann. Astăzi poate fi văzută doar montura goală. De asemenea, mai există o descriere, care apare în Memoriile lui Carl Justi din 1824. Aici este menționat că acea camee a avut trei straturi, fiind reprezentate două capete ce se ating, stratul din mijloc reprezentând fețele, iar cele două straturi mai închise fiind folosite pentru păr și fundal.

Aceste referințe au fost suficiente pentru căutarea juvaierului dispărut. Și într-adevăr, există o camee a cărei formă și reprezentare cu montură pe relicvariul Sfintei Elisabeta corespunde descrierii lui Justi. Aceasta a fost achiziționată fără date despre locul provenienței în 1830 de Cabinet de médailles din Paris, însă a apărut de abia după sfârșitul perioadei napolonene în Franța. Conturul reliefului formează un oval din care, jos în dreapta, a fost tăiat drept un segment. Având această formă caracteristică, se potrivește exact în montura rămasă liberă de pe relicvariul Sfintei Elisabeta, așa cum a dovedit-o o încercare cu un mulaj pus la dispoziție cu mărinimie de Cabinet de médailles.

Relieful indică două capete. Justi le-a numit Castor și Pollux, fiii gemeni ai lui Zeus, mai ales pentru faptul că cele două capete fără barbă și acoperite cu coifuri erau considerate războinici tineri. Mai târziu, arheologii care au studiat la Paris cameea de aproape, au recunoscut că bustul anterior ar trebui să reprezinte zeița Atena, deoarece poartă ca platoșă pe Egis cu șerprii. Partea din spate a capului poate fi greu de definit. Ea arată o figură feminină, războinică înarmată, poate patroana unui oraș.

Semnificația cameei pentru oamenii secolului al XIII-lea poate fi bănuită. Însă la o privire mai atentă pot fi descoperite pe camee urme care deschid drumul spre o înțelegere medievală: șerprii de pe platoșa Atenei de abia pot fi recunoscuți astăzi. Aici nu este vorba de o deteriorare accidentală, ci de o distrugere intenționată. Priviți sub microscop se constată că șerprii au fost desprinși cu scule grosolane, rămânând doar contururile lor. Presupusul motiv a fost că figurile femeilor sfinte din camee au corespuns, însă șerprii de pe piept ar fi fost atribuite cu totul nepotrivite. Din moment ce Sfânta Fecioară Maria a fost patroana bisericii cu mormântul Sfintei Elisabeta, se pleacă de la premisa că imaginile de pe relicvariul Sfintei Elisabeta trebuie înțelese ca reprezentare a Maicii Domnului și a Elisabetei, deci cu o noua sfântă lângă Împărăteasa Cerească.

Nu doar cristalului de stâncă de pe relicvariul Sfintei Elisabeta i-au fost atribuite proprietăți minunate. Nici cameea nu a putut fi privită ca operă umană, din moment ce în nord-vestul Europei din Evul Mediu perfecțiunea tehnică a glipticii antice părea de neatins, astfel încât cele mai bune produse ale ei au fost admirate ca minuni ale naturii. Albertus Magnus, unul din cei mai mari învățați ai timpului, în opera sa *De mineralibus* din jurul anului 1260 a explicat că figuri umane apar pe pietre prețioase atunci când aceste pietre ies din pământ, și când stelele se află într-o poziție prielnică pentru procrearea de

oameni. Originea antică a pietrelor șlefuite, care s-a transmis adesea într-o succesiune neîntreruptă în tezaurele principale și clericale din Antichitate până în Evul Mediu, a fost uitată. Fără a exista suspiciunea că este vorba de imagini păgâne, reprezentărilor li s-a dat un sens nou, creștin. Proprietățile minunate ale pietrelor prețioase de pe relicvariul Sfintei Elisabeta întăresc aura sacrală, care pornea de la venerarea relicvelor din interiorul lor ca centru ascuns a divinizării sfinților.

Relicvariul Sfintei Elisabeta nu a supraviețuit nevătămat de-a lungul secolelor, însă ea face parte până în zilele noastre din operele cele mai impresionante ale artei aurarilor din Evul Mediu. Odată cu redescoperirea cameei, o operă de artă a glipticii antice, ea recapătă o parte din podoabele sale bogate.

O copie a acestei camee, care a fost confecționată în mod special în Idar-Oberstein, reprezintă în această expoziție originalul. În afară de aceasta, imaginile digitale nou realizate reprezintă relicvariul în mărimea sa originală; ele permit privirea relicvariului din toate părțile și descoperirea multor detalii, care nu pot fi recunoscute în locașul lui întunecos și îngust din Biserica Elisabeta din Margurg.

Alte teme ale expoziției reprezintă gemele de pe relicvariu și locul lor de proveniență, despre care sunt prezentate probe din colecția Muzeului de Mineralogie al Universității Philipp din Marburg. Tehnica tăierii pietrelor poate fi urmărită pe diverse piese de prelucrat, în faze diferite de lucru, reprezentându-se totodată și uneltele folosite.

De aceea eu vă invit acum să faceți descoperiri proprii în această expoziție.

Vă mulțumesc pentru atenția dumneavoastră.

Rita Amedick

Juwelwn für eine heilige der Armen

Der größte Schatz mittelalterlicher Kirchen waren die heiligen Reliquien, die von den Gläubigen verehrt wurden. Für Reliquienbehälter verwendete man darum die kostbarsten Materialien, die zu bekommen waren: Gold und Silber, Perlen und Edelsteine. Das gilt auch für den Elisabethschrein, der bis heute in der Elisabethkirche in Marburg steht. Er wurde in Auftrag gegeben, als Marburg für einen Moment im Zentrum internationaler Aufmerksamkeit stand: Am 1. Mai 1236 wurden die Gebeine der heiligen Elisabeth aus ihrem Grab gehoben, um als Reliquien verehrt zu werden. Zu dieser Zeremonie versammelte sich in Marburg eine unübersehbar große Menschenmenge, darunter Kaiser Friedrich II., Vertreter des hohen Klerus, des Deutschen Ritterordens und des europäischen Hochadels, zu dem Elisabeth als Tochter des ungarischen Königs und Landgräfin von Thüringen gehörte.

Elisabeth war als Witwe nach Marburg gekommen, nachdem ihr Gemahl Ludwig IV. auf dem Weg ins Heilige Land gestorben war. In Marburg verbrachte sie die letzten Jahre ihres kurzen Lebens in selbst gewählter Armut als Hospitalschwester. Sie starb dort 1231 und wurde in der bescheidenen Kapelle ihres Hospitals begraben, die dem heiligen Franz von Assisi geweiht war. Wegen ihrer Frömmigkeit, wegen ihrer aufopfernden Arbeit für Arme und Kranke und wegen der Wunder, die sich an ihrem Grab ereigneten, wurde Elisabeth auf Drängen mächtiger Fürsprecher schon 1235 von Papst Gregor IX. heiliggesprochen.

Es heißt, daß Friedrich II. bei der Erhebung der Gebeine selbst Hand anlegte und eine Krone auf das Haupt der Heiligen setzte. Dies blieb nicht die einzige fromme Stiftung, denn in Marburg gab es noch keine würdige Stätte für den Kult der heiligen Elisabeth. Doch nun sollte für die Verehrung der Heiligen ein prachtvoller Rahmen geschaffen werden. Die Sorge dafür wurde den Rittern des Deutschen Ordens übertragen, die sich in Marburg niedergelassen hatten. Sie bauten mit Unterstützung der Landgrafen von Thüringen eine Kirche im damals ganz neuen gotischen Stil, in der der 1249 fertiggestellte, golden glänzende Reliquienschrein mit reichem Figurenschmuck aufgestellt wurde.

Der Schrein der hl. Elisabeth gleicht einer Kirche mit kreuzförmigem Grundriss in Miniaturformat. Der erste Eindruck wird von den thronenden Figuren Christi und der Apostel bestimmt, die eine der Langseiten schmücken. Auf Schriftbändern über den Aposteln ist das Glaubensbekenntnis zu lesen.

Weitere sechs Apostel sind auf beiden Seiten der mittleren Nische der zweiten Langseite angeordnet, in der eine Kreuzigungsszene mit Maria und Johannes zu Seiten des Kruzifixus dargestellt war.

Auf den Gekreuzigten an einem Baumkreuz schwebte ein Engel mit einer Krone in den Händen herab.

Am Bildgrund im Giebfeld sind zwei Medaillons angebracht, die in flachem Relief die Geburt und die Auferstehung Christi zeigen.

An einer der Schmalseiten thront die Gottesmutter und Himmelskönigin mit ihrem Sohn auf dem Schoß.

Gegenüber auf der zweiten Schmalseite steht die Figur der hl. Elisabeth. Die Darstellung Elisabeths in diesem Figurenzyklus zeigt ihre Aufnahme in die Gemeinschaft der Heiligen.

Dazu passt der Edelsteinschmuck des Reliquiars, der auf das himmlische Jerusalem verweist, das in der Offenbarung des Johannes beschrieben wird: Jaspis, Saphir, Chalcedon, Smaragd, Sardonyx, Sard, Chrysolith, Beryll, Topas, Chrysopras, Hyazinth und Amethyst sind die Steine, aus denen das Fundament der Stadtmauer des himmlischen Jerusalem besteht, seine Tore sind Perlen. Darin thront Christus als Weltenherrscher.

Auf den Dachflächen der Langseiten sind in acht Relieffeldern Stationen aus dem Leben der hl. Elisabeth dargestellt. Das erste Relief zeigt, wie Ludwig IV. vor Bischof Konrad II. von Hildesheim das Kreuz nimmt und sich dadurch zur Teilnahme am Kreuzzug verpflichtet. Der Bischof wird von einem Kleriker, der Landgraf von einem Gefolgsmann begleitet.

Das zweite Relief zeigt den Abschied Ludwigs von Elisabeth bei seinem Aufbruch zum Kreuzzug. Die Eheleute umarmen einander, ihre beiden Begleiter zeigen mit vielsagenden Gesten ihre Trauer.

Das dritte Relief stellt den Empfang der Kreuzfahrer dar, die Elisabeth die Gebeine ihres auf dem Kreuzzug umgekommenen Mannes Ludwig IV. bringen. Die Witwe steht links unter einem Torbogen und nimmt von einem der beiden von rechts herantretenden Krieger den Siegelring ihres Ehemannes entgegen, zum Beweis seines Todes. Die sterblichen Überreste zeichnen sich an der Außenseite der Satteltasche auf dem Rücken des Pferdes ab.

Das auf der Kreuzigungs-Seite ganz links angebrachte Relief zeigt zum ersten Mal eine der guten Taten Elisabeths. Sie steht wieder unter einem Torbogen und bekleidet einen gebückt und mit gefalteten Händen vor ihr stehenden Armen. Eine bereits beschenkte Frau trägt ein Gewand über dem Arm und hebt in einem Dankgestus eine Hand.

Die erste Szene auf der Christus-Seite zeigt die Einkleidung Elisabeths in das graue Gewand der Hospitalschwestern. Konrad von Marburg steht vor

einem Altar und hält das Gewand über den Kopf Elisabeth, die mit gefalteten Händen vor ihm kniet. Eine Dienerin hilft ihr beim Überziehen.

Das anschließende Relief zeigt Elisabeth beim Verteilen einer Geldspende. Sie nimmt die Münzen aus einem Geldbeutel, der von einer Dienerin gehalten wird, und reicht sie einer Gruppe von Armen, die bittend ihre Hände ausstrecken, darunter ein verkrüppelter Mann und eine Frau mit einem Wickelkind.

Auf der linken Dachseite folgt die Darstellung einer Armenspeisung. Elisabeth selbst füttert einen alten Mann mit einem Löffel, ein anderer Mann hinter ihr isst aus einem Napf, während im Hintergrund zwei Figuren zuschauen.

Die letzte Szene zeigt die Tränkung von Durstigen und eine Fußwaschung. Elisabeth kniet vor einem sitzenden alten Mann und hält einen seiner Füße über der am Boden stehenden Waschschüssel. Der Mann hebt einen Becher zum Mund, ebenso wie die beiden Figuren hinter Elisabeth, denen eine Dienerin einschenkt.

Den Elisabethschrein zierten ursprünglich über 850 Edelsteine, viele davon stammten von älteren Schmuckstücken. Noch heute gibt es über den Schrein verteilt zahlreiche blaue Schmucksteine, die der Länge nach durchbohrt sind, also wohl ursprünglich zu einer Kette aufgefädelt waren. Andere Steine dienten vor ihrer Anbringung am Elisabethschrein als Siegelsteine; überliefert sind ca. drei dutzend Gemmen mit Reliefs, die vertieft eingraviert sind. Privatleute mögen einzelne Schmuckstücke aus ihrem Besitz beigesteuert haben, aber um eine solche Menge von Edelsteinen an einem Reliquiar zusammenzubringen, mussten fürstliche und kirchliche Schatzkammern ihre Truhen öffnen.

Die meisten Gemmen waren schon mehrere Jahrhunderte alt, bevor sie nach Marburg kamen. Ein Stein mit etruskischer Inschrift wurde im 2. Jahrhundert v.Chr. in Italien geschaffen; er zeigt einen Satyr mit Weingefäßen.

In der römischen Kaiserzeit entstanden Siegelsteine mit Reliefs antiker Gottheiten, darunter Jupiter, Mars, Apollo, Hercules, Roma und Fortuna, außerdem Fabelwesen und Tiere.

Einige Gemmen vom Elisabethschrein tragen Inschriften mit griechischen, sassanidischen und arabischen Buchstaben, ein Indiz dafür, dass ein Teil der Gemmen am Elisabethschrein aus dem östlichen Mittelmeerraum und dem Nahen Osten kommt. Das unterscheidet den Gemmenschmuck des Elisabethschreines deutlich von dem anderer Reliquiare dieser Epoche, an denen überwiegend Stücke verarbeitet wurden, die in den nördlichen und westlichen Regionen des römischen Reiches gebräuchlich waren. Sie kamen in diesen Gebieten schon im Mittelalter häufig als Bodenfunde zum Vorschein. Die ungewöhnlich hohe Zahl von Gemmen aus dem Orient am Elisabethschrein ist aus der historischen Situation in seiner Entstehungszeit zu erklären, denn die wichtigsten Förderer der Verehrung der hl. Elisabeth waren an Kreuzzügen beteiligt gewesen und hatten so Zugang zu den Reichtümern des Orients.

Besonders eindrucksvolle Zeugnisse dafür sind Gemmen, die in der Epoche der Kreuzzüge im Nahen Osten für westliche Auftraggeber geschnitten wurden, wobei der Stil der Ausführung sich an ältere östliche Traditionen anschließt, während einige Insignien der Dargestellten aus Westeuropa stammen. So trägt der Thronende auf einer verschollenen Gemme vom Elisabethschrein eine Krone.

Auf einem ähnlichen Stück in Privatbesitz ist ein Bischof an seiner Mitra zu erkennen, die mit zwei Spitzen emporragt. Solche Insignien sind von

Darstellungen weltlicher und geistlicher Würdenträger weder aus dem christlichen noch aus dem islamischen Orient bekannt, ihre Kenntnis wurde also wohl von Kreuzfahrern aus Westeuropa an östliche Gemmenschneider vermittelt. Am Elisabethschrein gab es gleich mehrere dieser seltenen kreuzfahrerzeitlichen Siegelsteine.

Schon in der Antike hatten viele Steine eine weite Reise hinter sich, bevor sie die Werkstatt eines Steinschleifers erreichten, denn die besonders geschätzten Mineralien kamen in den Ländern rings ums Mittelmeer nicht oder nur in kleinen Stücken vor. Einige der schönsten und größten Edelsteine stammten vom Hindukusch, aus Indien und Sri Lanka, aus Ägypten und Madagaskar.

Dazu gehört der große Bergkristall im Giebel über dem Haupt der Muttergottes, der wahrscheinlich aus dem Swat-Valley in Afghanistan kommt. Er wurde Karfunkel genannt und soll die wunderbare Eigenschaft besessen haben, im Dunkeln zu leuchten.

Mit der Beute der Kreuzzüge kamen in der Entstehungszeit des Elisabethschreines zahlreiche Gemmen aus dem Orient nach Westeuropa. Der größte Schatz fiel den Kreuzrittern 1204 nach der Eroberung von Konstantinopel in die Hände. Die Ritter des Deutschen Ordens und Friedrich II. waren auch in der Zeit danach noch als Kreuzfahrer im Heiligen Land unterwegs. Diplomatische Geschenke waren eine weitere Möglichkeit, Kostbarkeiten aus dem Orient zu erwerben. Historische Quellen berichten von Gaben, die Friedrich II. mit arabischen Fürsten austauschte, und von einer großen Gemmensammlung des Kaisers.

Wertvolle Materialien, wie sie am Elisabethschrein verarbeitet wurden, wechselten oft gewaltsam die Besitzer, und so weckte das Reliquiar in der Elisabethkirche immer wieder Begehrlichkeiten. Mehrfach wurden Reliquien

entnommen, bis Landgraf Philipp der Großmütige im Jahr 1539 die restlichen Gebeine seiner Ahnin an einem unbekanntem Ort bestatten ließ, um, ganz im Geist der Reformation, den Heiligenkult zu unterbinden. An der Außenseite des Schreines wurden im Lauf der Jahrhunderte einzelne Teile aus Edelmetall abgerissen und Steine aus ihren Fassungen gebrochen.

Eine größere Beraubung, die gut dokumentiert ist, fand in napoleonischer Zeit statt. Jérôme, König von Westphalen und Bruder Napoleons, ließ den Schrein 1810 an seinen Hof in Kassel bringen. Kurz vor dem Abtransport nahm Johann Christoph Ullmann, Marburger Professor für Mineralogie, Siegellackabdrücke der Gemmenreliefs. Der wachsende Unmut der Marburger Bevölkerung gegen die Entführung des Elisabethschreins führte dazu, daß die napoleonischen Kommissäre zur Eile drängten. Das erklärt, warum Ullmann einige Gemmen entgingen, und daß er auch das Material der abgeformten Steine nicht notierte. Seine Befürchtung, daß dies die letzte Gelegenheit sein könnte, die Gemmen in Marburg zu sehen, bewahrheitete sich: Als der Schrein nach dem Ende der napoleonischen Zeit an seinen Platz in der Elisabethkirche zurückkehrte, fehlten die meisten. Heute sind noch neun Gemmen am Schrein vorhanden, weitere 27 sind nur von Stichen bekannt, die nach Ullmanns Siegellackabdrücken angefertigt und 1834 von Friedrich Creuzer publiziert wurden.

Doch die größte und wertvollste Gemme vom Elisabethschrein ist nicht dabei, ein Kameo, der über dem Kopf der Muttergottesfigur angebracht war und von Ullmann nicht abgeformt wurde. Heute ist nur noch die leere Fassung zu sehen. Außerdem gibt es eine Beschreibung, die Carl Justi 1824 aus seiner Erinnerung niederschrieb. Darin heißt es, daß der Kameo drei Schichten hatte; dargestellt waren zwei einander berührende Köpfe, wobei die mittlere helle

Schicht für die Gesichter, die beiden dunklen Schichten für die Haare und den Hintergrund genutzt wurden.

Diese Angaben genügten für eine Suche nach dem verschwundenen Juwel. Und tatsächlich gibt es einen Kameo, dessen Form und Darstellung mit der Fassung am Elisabethschrein und mit der Beschreibung Justis übereinstimmen. Er wurde, ohne Angabe eines Herkunftsortes, 1830 vom Cabinet des médailles in Paris erworben, tauchte also erst nach dem Ende der napoleonischen Zeit in Frankreich auf. Der Umriß des Reliefs bildet ein Oval, von dem rechts unten ein Segment mit geradem Schnitt abgetrennt ist. Mit dieser charakteristischen Form paßt er genau in die leere Fassung am Elisabethschrein, wie ein Versuch mit einem vom Cabinet des médailles großzügig zur Verfügung gestellten Abguß bestätigte.

Das Relief zeigt zwei hintereinander gestaffelte Köpfe. Justi nannte sie Kastor und Pollux, die Zwillingsöhne des Zeus, offenbar weil er die beiden bartlosen, von Helmen bedeckten Köpfe für jugendliche Krieger hielt. Spätere Archäologen, die den Kameo in Paris aus der Nähe sahen, erkannten, daß die vordere Büste die Göttin Athena darstellen muß; denn sie trägt als Brustpanzer die charakteristische, mit Schlangen besetzte Ägis. Der hintere Kopf ist schwer zu benennen. Er zeigt eine weitere weibliche, kriegerisch bewaffnete Figur, vielleicht die Schutzgöttin einer Stadt.

Die Bedeutung des Kameo für die Menschen des 13. Jahrhunderts ist nur zu erahnen. Doch bei genauer Betrachtung sind am Kameo selbst Spuren zu entdecken, die einen Weg zum mittelalterlichen Verständnis eröffnen: Die Schlangen auf der Büste der Athena sind heute nur noch schwer zu erkennen. Es handelt sich dabei nicht um eine zufällige Beschädigung, sondern absichtliche Zerstörung. Wenn man sie unter dem Mikroskop betrachtet, sieht man, daß die Schlangen mit einem groben Werkzeug bis auf die Umrisse

abgearbeitet wurden. Der Grund dafür war wohl, daß man in den Gestalten des Kameo Darstellungen heiliger Frauen erkennen wollte, für die Schlangen am Busen ganz unpassende Attribute wären. Da die hl. Jungfrau Maria die Patronin der Kirche über dem Grab der hl. Elisabeth war, ist es wahrscheinlich, dass die beiden Bildnisse am Elisabethschrein als Darstellungen der Muttergottes und Elisabeths verstanden werden sollten, mit der neuen Heiligen an der Seite der Himmelskönigin.

Nicht nur dem Bergkristall am Elisabethschrein schrieb man wunderbare Eigenschaften zu. Auch der Kameo wurde nicht als Menschenwerk angesehen, weil im mittelalterlichen Nordwesteuropa die technische Perfektion antiker Glyptik so unerreichbar schien, daß ihre besten Erzeugnisse als Wunder der Natur bestaunt wurden. Albertus Magnus, einer der größten Gelehrten seiner Zeit, gibt in seinem um 1260 entstandenen Werk *De mineralibus* für Menschenbilder auf Edelsteinen die Erklärung, solche Steine würden von der Erde hervorgebracht, wenn die Sterne für die Zeugung von Menschen günstig stünden. Der antike Ursprung der geschnittenen Steine, die oft in ununterbrochener Folge in fürstlichen und geistlichen Schatzkammern von der Antike bis ins Mittelalter weitergegeben worden sein dürften, war damit vergessen. Unbelastet vom Verdacht, es mit heidnischen Bildern zu tun zu haben, konnte den Darstellungen nun ein neuer, christlicher Sinn gegeben werden. Wunderbare Eigenschaften der Edelsteine am Elisabethschrein verstärkten die sakrale Aura, die von den Reliquien in seinem Inneren als dem verborgenen Zentrum der Heiligenverehrung ausging.

Der Elisabethschrein hat die Jahrhunderte zwar nicht unbeschadet überdauert, aber er zählt noch heute zu den eindrucksvollsten Werken mittelalterlicher Goldschmiedekunst. Mit dem wiederentdeckten Kameo,

einem Meisterwerk antiker Glyptik, gewinnt er einen Teil seines reichen Bildschmucks zurück.

Eine Kopie dieses Kameo, die eigens in Idar-Oberstein angefertigt wurde, vertritt in dieser Ausstellung das Original. Außerdem zeigen neu angefertigte Digitalaufnahmen den Schrein in Originalgröße; sie erlauben die Betrachtung des Schreins von allen Seiten und die Entdeckung vieler Details, die an seinem dunklen und beengten Aufstellungsort in der Marburger Elisabethkirche nicht zu erkennen sind.

Weitere Themen der Ausstellung sind die Edelsteine am Schrein und ihre Fundstätten, von denen Proben aus der Sammlung des Mineralogischen Museums der Philipps-Universität Marburg gezeigt werden. Die Technik des Steinschneidens wird durch Werkstücke in verschiedenen Arbeitsphasen und die dafür gebrauchten Werkzeuge veranschaulicht.

Ich lade Sie darum jetzt ein, in der Ausstellung eigene Beobachtungen und Entdeckungen zu machen!

Vielen Dank für Ihre Aufmerksamkeit.